

İstikamet Ahlâkının Temelleri ve Nihilizm Sorunu*

Mustafa ÜNVERDİ

Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Gaziantep University Faculty of Divinity, Gaziantep/Türkiye
ORCID: 0000-0003-1381-5068

Öz

Bu makalenin konusu, iman ve istikamet ilişkisini temellendirmek ve toplumda görülen ahlâki savrulmayı nihilizm perspektifinde okumaktır. İnsanın dünya görüşü, inancından bağımsız değildir. İnanç dindeki adı olan iman, köklü bir teslimiyet ve bağlılığın adıdır. İman ahlâkla ilişkili kabul edilmektedir. Ahlâk, çeşitli faziletleriyle istikamet bilinci olarak somutlaşır. Bu, zayıfladığı zaman inanç da zayıflayabilir. İstikamet bilinci, temeli iman ve ibadet üzerine inşa edilmiş bir ahlâk anlayışıdır. Günümüzde özellikle dijitalleşmeye eşlik eden din karşıtı anlayışlar ahlâki yozlaşma ve itikadi savrulmayı beraberinde getirmektedir. Bir çeşit istikamet kaybı olarak nitelenecek bu hal sadece bireysel değil, toplumsal sonuçlar da doğurmaktadır. Peygamberler insanları ahlâk krizlerinden korumak ve onlarda iman esaslı bir istikamet şuuru geliştirmek istemişlerdir. Dini referanslar ibadetlerle desteklenmiş bir iman, insanda istikamet için güçlü bir neden olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, saha araştırmaları ve gözlemlerimiz modern toplumda dinin geri çekilmeye başladığı yönünde bir izlenim uyandırmaktadır. Bu çalışma, istikamet iman ve ibadetle ilişkisine bağlı olarak iman ve ahlâk zorunlu ilişkisini desteklemektedir. Bu ilişkinin kırılması halinde ortaya çıkacak ahlâk krizinin bir çeşit nihilizm olduğu iddiasından hareketle toplumda görülen ahlâki yozlaşma bu zaviyeden tartışılmaktadır. Makalede söz konusu problem, gençler üzerinde yapılmış saha araştırmalarının analizi ışığında kaynak incelemesi yöntemiyle tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalam, iman, istikamet, nihilizm, Nietzsche.

The Basis Of Integrity And The Problem Of Nihilism

* Peygamberimiz, İman ve İstikamet" (DİB, 2023) adlı kitapta yer alan "İstikametten Uzaklaşma ve Dini Savrulma" adlı bölümümüzden yararlanılarak hazırlanmıştır.*

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Ünverdi).

Geliş/Received: 26 Ocak/January 2024 | **Kabul/Accepted:** 13 Mart/March 2024 | **Yayın/Published** | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2024

Atıf/Cite as: Mustafa Ünverdi, İstikamet Ahlâkının Temelleri ve Nihilizm Sorunu, Danisname 8 (Mart/March 2024), 33-56- <https://doi.org/10.5281/zenodo.10843353>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Abstract

The subject of this article is to ground the relationship between faith and truth and to read the moral drift seen in society from the perspective of nihilism. A person's worldview is not independent of his beliefs. Faith, which is the name of belief in religion, is the name of a deep-rooted submission and devotion. Faith is considered to be related to morality. Morality, with its various virtues, is embodied as consciousness of direction. When this weakens, faith can also weaken. The morality of righteousness is an understanding of morality built on faith and worship. Today, especially the anti-religious understandings that accompany digitalization bring about moral corruption and religious drift. This situation, which can be described as a kind of moving away from truth, has not only individual but also social consequences. Prophets wanted to protect people from moral crises and develop in them a faith-based awareness of righteousness. Religious references show that faith supported by prayers is a strong basis for righteousness in humans. On the other hand, our field research and observations give the impression that religion has begun to retreat in modern society. This study supports the necessary relationship between faith and morality, depending on the relationship of righteousness with faith and worship. If this relationship is broken, the moral crisis that will arise will be a form of nihilism. In the article, the problem in question will be discussed using the source review method in the light of the analysis of field research conducted on young people.

Keywords: Kalam, faith, integrity, nihilism, Nietzsche

Summary

This article is written on the relationship between the concept of istiqamet and faith. Istiqamet means integrity. Accordingly, nihilism, which is a contemporary belief problem, has been the subject of the article in the sense of lack of integrity. Faith is the basis of morality in Islam. Moral behavior is built on faith. Istiqamet is the moral consciousness that develops in humans depending on the belief in unity of God and means truth and honesty. In the religious sense, it means that a person responds to the prophetic invitation, follows the true religion, and has an upright character and Muhammadan morality. Integrity is the sum of all moral virtues, based on true faith.

Integrity is embodied by the integrity of faith and deeds. When this integrity is not achieved, the perfection of faith is lost and deviations in truth occur. The meaning of truthfulness is emphasized in the verse "Be upright as you are commanded" (Hud, 11/112). Faith and righteousness mutually influence each other. The faith of a believer who has a morality based on righteousness increases. This increase is in terms of emotional intensity. Consciousness of truthfulness keeps faith strong, but also protects one's spirituality from harm. On the other hand, if faith rules the heart strongly, a person will have a high sensitivity in avoiding haram things and fulfilling obligations.

Another religious concept that righteousness is associated with is worship. Worship is an important part of Islamic morality. Worship is at the core of honesty in the Islamic moral system, in the sense of manifestation of faith. Worship performed with sincerity and sincerity not only brings peace to a person's heart, but also embodies good moral values in behavior. Worship performed without sincerity means nothing more than a habit.

On the other hand, the claim that anti-religionism is gaining momentum is

becoming more and more common today. This situation, which can be read as a kind of "loss of center", can be called nihilism and secularism. Religious denial seems to deprive people not only of belief in God but also of His mercy and help. In our opinion, the relationship between unhappiness, dissatisfaction and emptiness observed in people and disbelief should not be neglected. Religion is existential in humans. As a matter of fact, this confession of Galen (d. 200), which extends from the order of the universe to the idea of the existence of a divine architect, is remarkable: "If even someone like Galen accepted the existence of God, who can deny Him?" Religion is such a strong emotion in humans that it is not strange to feel empty in its absence.

Indifference to religious rituals and denial of the sacred, especially observed in younger generations, can be seen as the normalization of disbelief. This situation, which has not been seen very often in history, manifests itself as people keeping their distance from all religious structures. The prominent anti-religious denialist movements today are beliefs such as atheism, nihilism, deism and agnosticism. Among these, nihilism refers to a way of thinking and living based on feelings of meaninglessness, emptiness and nothingness. A nihilist is someone who does not bow to any authority, does not accept any principles or beliefs, and lives only as he wishes. According to him, science, art, religion and all institutional structures serve no purpose other than tiring the individual. Man must focus on himself and fight against those who fall outside of him, must destroy and destroy, and must deny all laws and rules.

In Nietzsche's thought, nihilism appears as a historical event, not as a way of thinking that emerged at any moment in Western thought. Nietzsche's nihilist view can be interpreted as an isolation from Christian morality. According to him, nihilism is the devaluation of the greatest values.

On the other hand, in studies conducted especially on young people in our country, it is seen that a moral problem embodied in data such as individualism, secularization, search for freedom, and giving importance to material things comes to the fore. In this period when the internet has a lot of influence, a weakening and drifting state of religion and morality is observed. This image, which is a loss of value, resembles a state of complete indifference and aimlessness rather than the morality proposed by Nietzsche. It is possible to call this situation, which can be described as a move away from truth in religion, as "neo-nihilism", as a new form of nihilism.

Giriş

Bu âlemin bir yaratıcısının olduğuna inanmak veya inanmamak hem fikir hem de davranış biçimini kökten etkileyen bir konudur. Kişinin inkâr veya kabul yönünde bir tavrının olması onun tüm yaşam biçimini şekillendirir. Sadece yaşam biçimi değil, evreni anlamlandırması da söz konusu tavrıyla ilgilidir. Nitekim iman insanın varlığının anlamını ve varlık amacını belirlediği gibi, duygu, düşünce ve davranışlarına da yön verir. İslâm'da yüce yaratıcı, insanın sevgisine konu olan, ümidinin, korkusunun ve güven hissini odağı olan müteâl/yüce varlıktır. İman etmiş ve imanını istikamet ahlâkıyla yoğurmuş çevrelerde din, insanı sadece nazârî açıdan

beslemez, bilakis onun ibadet hayatının yanında bireysel ve sosyal davranışlarına da tesir eder. Adına dindarlık denilen bu inanç, düşünce ve yaşam bütünlüğü kaynağını Allah'a imandan alır.¹

Allah'a imana yaslanan ahlâk, istikamet şuuruyla birleştiğinde ortaya iman ve ahlâk bütünlüğü çıkar. Bu, bireysel huzurun ve toplumsal nizamın teminatı niteliğinde bir duruşu temsil eder. Burada can alıcı nokta iman ve ahlâk bütünlüğü olsa gerektir. Bu bütünlük insan hayatına yön veren, onu yöneten bir merkez niteliğindedir.

İman, bu açıdan bakıldığında bir merkeze sahip olmaktır. Manevi, müteâl/yüce ve mutlak bir merkez. Varlık, hayat ve ölüm gibi varoluşsal kavramlara anlam veren ve İslâm'la somutlaşan bir teslimiyettir. Allah'ın varlığına iman etmekle O'nu inkâr etmek basit bir inanç tercihinden ibaret değildir. Öyle olsaydı tarih ne Hz. Muhammed (S.A.V.) ne de önceki peygamberlerin çağrısını susturmaya çalışan insanlara şahit olurdu. Hiçbir peygamber kötülüğe davet etmemiştir. Bilakis her nerede nebevi bir davet ortaya çıktıysa orası yeryüzünün bahçesi olmuştur. Buna rağmen peygamberlerin davasını söndürmeye çalışanlar, "lâ ilâhe illallah" ile ete kemiğe bürünen ve dilde söylemesi basit olan bu tevhit kelimesinden imtina etmezlerdi. Denilebilir ki iman, insanın Allah'a kulluk bağıyla bağlanması ve hayatını bunun üzerine kurmasıdır. Maddi çıkar ve nefsi arzular gibi kısa vadeli, geçici hazları terk etmesidir. İman yüce ideallerle yaşamaktır ve bu idealler basit şeylerle bir arada bulunmaz.

Aydınlanmayla birlikte dinin sosyal hayattan çekilmeye başlaması sekülerizm, nihilizm, hedonizm gibi ideolojilerin etkin hale gelmesine yol açmıştır.² Bu, modern dünyanın bir yandan insanları manevi merkezlerinden uzaklaştırmasıdır. Diğer yandan kalbin ve zihnin boşaltıldığı alanlara başka ikonların yerleşmesidir. Dolayısıyla şimdilerde karşımızda duranın (sahte) "kahraman kültü" olduğu söylenebilir.³

Buna karşın İslâm'ın öğretilerinde ahlâka davet vardır. Burada istikametle iman ve ibadetle ilişkisini inceleme gayreti içerisinde olacağız.

¹ İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yay. 1994), 163-164. Ayrıca bkz. Veysi Ünverdi, "Matüridi'de İnsanın Sorumluluğu", *Usul*, 20/2, (2013), 48-49.

² İlhami Güler, "Tanrı'nın Ölümü, Göçü, Geri Çekilmesi, Tutulması ve Unutulması Olarak Modern Tekno-Seküler Çağ", *Kelam Araştırmaları*, 12:2, (2014): 23-24.

³ Frithjof Schoun, *Bir Merkeze Sahip Olmak*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 16.

Nitekim Hz. Peygamber'in İslâm'ı "iman ve istikamet" kavramlarıyla özetlemesi, bu makalenin tezine temel teşkil edecek nitelikte görülebilir.⁴

Çalışmamızda İslâm ahlâkının merkezî kavramlarından istikamet'in bir ahlâki bilinç olarak iman ve ibadet temelleri ele alınacak ve günümüz toplumunda görülen ahlâk sorununun nihilizm ile ilişkisine yer verilecektir. Bu bağlamda istikamet kaybının nihilist eğilim şeklinde tezahür eden durumu incelenecektir. Makalede ilgili kaynakların incelenmesinin dışında, son dönemde gençlerin ahlâk anlayışlarını araştıran saha çalışmaları da değerlendirilecektir. Bu nedenle makalenin yöntemi kaynak incelemesi ve alan araştırmalarının analizinden oluşmaktadır.

Araştırmada istikametle ilgili dilsel analize fazlaca yer verilmeyecektir. Zira bu konuda özellikle Kur'an ve hadisler ışığında yapılan pek çok çalışma vardır.⁵ Makalemiz, istikamet'in dini temellerini ortaya koyması ve istikamet ahlâkının olmadığı durumda ahlâk krizi ve nihilizmi tartışması yönüyle önceki çalışmalardan farklı kabul edilebilir.

1. İstikamet Ahlâkının Dinî Temelleri

İstikamet, yolda çizilen dosdoğru bir çizgide gitmek gibi kulun Allah'ın emrettiği yolda yürümesidir.⁶ Dinî anlamda insanın nebevi davete icabet etmesi, hak dine tabi olması ve dosdoğru bir karaktere, Muhammedî bir ahlâka sahip olmasıdır. İstikamet sahih imana dayalı olarak, tüm ahlâki faziletlerin toplamıdır. Adalet, dürüstlük, takva, hayâ, iffet, ihsan, ihlâs, infak, i'sâr vb. tüm ahlâki faziletler istikamet'in bir parçasıdır. Bu faziletler İslâm'da iman üzerine bina edilir ve ibadetle olgunlaşır. İman ve ibadet istikamet ahlâkının iki temeli kabul edilebilir. İman insanın Allah'a karşı ilk görevi, ibadet insanın kulluk bilincine ulaşmasıdır. Bunlar arasındaki ilişkiyi tesis etmek istikamet sahibi olmak, başka bir deyişle güzel ahlâki kaim kılmaktır.

Dinin iki temel varlığı iman ve ibadet; bunların birleşimi de kâmil ahlâk olarak kabul edilebilir. Tüm dini emirleri bu amaca matuf okuyabiliriz. İstikamet ahlâkı, ahlâkın yetkin ve kâmil hali olarak tanımlanabileceğine göre

⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, "İman", 62. (Riyad: Beytü'l-Efkârî'l-Düveliyye, 1419/1998).

⁵ Remzi Kaya, *Kur'an'da İstikamet*, (İstanbul: Emin Yayınları, 2005); İsmail Karagöz, *Kur'an'da Dört Kavram: Sıdk, İstikamet, Sabır ve Şükür* (İstanbul: Kar Yay. 2015); Hz. Muhammed, İman ve İstikamet, Ed. Rukiye Aydoğdu Demir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2023).

⁶ Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Halil İtânî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 418.

bunun iman ve ibadetle ilişkisi temellendirilmelidir.

1.1. İman ve İstikamet İlişkisi

İman, peygamberler tarafından insanlığa öğretilmiş olan bilgilerin hakikatine inanmaktır. İman kâinatı yaratan ve yöneten bir ilâhın olduğunu, O'nun insanlar için peygamberler gönderdiğini ve insanların inanç ve davranışlarının hesabının ahirette verileceğini kalpten tasdik etmektir. İslâm'da iman tamamen kalbî bir tasdik olarak tören ve ayine ihtiyaç duymaz. İnsan kelime-i şehadetle kolayca Müslüman olabilir. Ancak iman tek başına Allah'ın rızası için yeterli değildir, o başlangıç ve temeldir. Doğuştan gelmez, iradeye dayanır. İki bebekten vaftiz edilenin cennete, edilmeyenin cehenneme gideceğine ilişkin Hıristiyan öğretisinin İslâm'da yeri yoktur. Her insan eşit şartlarda doğar, iradesiyle iman tercihinde bulunur, davranışlarıyla ahlâkını ortaya koyar. Allah'ın rızası, iman ve salih ameli birlikte gerçekleştirebilmenin neticesinde tezahür eder.⁷

38

İstikâmet, iman-amel bütünlüğü ile somutlaşır. Bu bütünlük sağlanamadığında imanun kemali kaybolduğu gibi istikâmette sapmalar meydana gelir. İstikametın sırrını “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol”⁸ ayetinde arayabiliriz. Hz. Peygambere (ve onun şahsında müminlere) “İlâhi davete devam et, sakın bundan geri kalma” ya da “Emrolunduğun çizgide yaşamaya devam et, sakın ilâhi buyruğa aykırı işler yapma” şeklinde iki manayı çıkarmak mümkündür.⁹ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise bu ayette zikredilen istikameti “gölgeyle ışık arasını ayıran ince çizgide yürümek” şeklinde tasvir eder.¹⁰ İstikâmet, dinde iman ve amel konularında ölçülü olmak, emredilen çizgiden çıkmamak, arzu ve isteklerde ifrat ve tefritten uzak durmaktır.

İmanla istikamet karşılıklı olarak birbirini etkiler. İstikamet üzere bir ahlâka sahip olan müminin imanı artar. Bu artma duygusal yoğunluk bakımındandır. İstikamet bilinci imanı güçlü tutacağı gibi maneviyatına zarar verecek şeylerden de korur. Diğer taraftan iman da kuvvetli bir şekilde kalbe hükmederse, insan haramlardan sakınma ve farzları yerine getirmede yüksek bir hassasiyete sahip olur. Ne Allah'ın gazabını gerektirecek haramlara sapar,

⁷ İsmail Raci Faruki, *Niçin İslâm*, çev. Yasemin Savur (İstanbul: Mahya Yayınları, 2013), 19-25.

⁸ Hûd, 11/112.

⁹ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Dârü'l Mizan, 2008), 13/248.

¹⁰ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 18/72.

ne de insanların nefretine sebep olacak davranışlarda bulunur. Böylece iman insanın sadece iç dünyasında saklı olan bir duygudan ibaret olmaz, istikamet ahlâkıyla davranışa dönüşen bir teslimiyet olur.

Hız. Peygamber'in (as) dilinde iman, bölümleri olan ve en yükseği "lâ ilâhe illallah", en alt derecesi ise insanlara eziyet veren şeyi ortadan kaldırmak olan bir inanç ve ahlâk durumudur. Aynı hadiste "haya da imandan bir şubedir" buyrulur.¹¹ Keza Müslümanın tarif edildiği başka bir hadis-i şerifte şu ifade vardır: "Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların zarar görmediği kimsedir. Muhâcir ise, Allah'ın yasakladığı şeylerden uzak duran kimsedir."¹² Bunlar mümin olmanın sadece taraf olmak ve dilde söylenen bir kelimeyi taşımak anlamına gelmediğine işaret etmektedir. Bilakis iman, kalpte neş'et eder ama orada kalmaz, bireyin hayatında ve toplumda aktüel bir değer olarak varlığını sürdürür. Bu haliyle iman tam bir bilinç halidir. Kur'an'da defalarca iman ve salih amelin birlikte anılması tam da buna işaret eder.¹³

Kur'an'ın nüzul döneminde siyasi ve sosyal bakımdan Ehl-i Kitab'ın müşriklere göre Müslümanlara yakın olduğu bilinmektedir. Ancak Hıristiyanların Hz. İsa'yı, Yahudilerin Üzeyir'i (as) ilâhlaştırmaları Kur'an tarafından reddedilmiştir. Bu inancı dışlayan ve tevhide davet eden şu ayetin istikametle birlikte gelmesi dikkat çekicidir: "Şüphesiz, Rabbimiz Allah'tır" deyip, dosdoğru olanların üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeyin, size vâdolunan cennetle sevinin! derler."¹⁴ Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) de altını çizdiği gibi bu ayette istikamet, doğrudan şirki dışarıda bırakır ve tevhide işaret eder. Burada istikamet kavramından Allah'a imandan sonra güzel ahlâk sahibi olmak, farzları yerine getirmek ve haramlardan sakınmak anlamı da çıkabilir. Ancak altı çizilmesi gereken şey, istikametın tevhit bilinciyle iç içe olduğudur. Mâtürîdî, istikamet bilincinin üç aşamada gerçekleştiğini ifade etmektedir. İlk olarak Allah'a kesin itaat gelir. İtaat Hz. Peygamberin dinde getirdiği her şeyi kabul etmek, emir ve yasaklarında ona boyun eğmektir. İkincisi, "Rabbimiz Allah'tır" sözüne uygun bir hayat yaşamak. Yani söz ve davranış birliğini sağlamaktır. Üçüncüsü ise amelde

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. (Dimeşk-Beyrut: Dârü İbni Kesîr, 2002), "İman", 2.

¹² Buhârî, "İmân", 4-5; "Rikâk", 26; Müslim, "İmân", 64-65.

¹³ Bkz. el-Bakara, 2/25, Kehf, 18/30 vd.

¹⁴ Fussilet, 41/30.

ihlaslı olmaktır.¹⁵

Hicretten bir yıl önce (M. 621) Medine'den Mekke'ye gelen ve bir arayış içerisinde olan on iki Medinelî'nin Hz. Muhammed'le tanışmaları ve sonrasında onun davetini kabul ederek iman etmeleri, imanla ahlâkın, Müslüman olmakla istikamet bilincine sahip olmanın örneklerinden birisidir. Nitekim İslâm'a henüz yeni adım atmış on iki Medinelî'nin Hz. Peygamberle yaptıkları biatta ettikleri yemindeki şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Sıkıntı ve darlıkta, sevinç ve refah halinde seni dinleyecek ve sana itaat edeceğiz... Allah yolunda bizi küçük gören ve horlayan hiçbir kimsenin bizi ayıplamasından çekinmeyeceğiz. Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacağız, hırsızlık etmeyeceğiz, zinaya yaklaşmayacağız. Asla çocuklarımızı öldürmeyeceğiz. Aramızda hiçbir iftirada bulunmayacağız ve senin hiçbir iyi işinde sana itaatsizlik etmeyeceğiz.”¹⁶

Görüldüğü gibi Medinelilerin biat esnasında Hz. Peygamber'e verdikleri sözler, imana eklenmiş ahlâki davranış ve tutumları içermekte, istikamet ahlâkı diyebileceğimiz bir bilinci garanti altına almaktadır. Filhakika imanın sözlü ikrardan öteye giden veçhesi ahlâktır. Bugün Müslümanlar yanlış itikadi görüşlere sahip oldukları için değil, bu ahlâki yeterince işletemedikleri için tenkit edilmektedirler.¹⁷ Bu nedenle inananların Hz. Peygamber'in şahsında “emrolunduğun gibi dosdoğru ol”¹⁸ ikazına muhatap iken ahlâk sorunu içinde olmaları ciddi bir çelişki olarak görünmektedir.

1.2. İstikamet ve İbadet İlişkisi

İslâm ahlâkının önemli bir parçası ibadettir. İbadet Allah'a kulluğun temeli ve ruhun maddeden özgürleşmesidir. Kur'an imanla ibadet arasındaki kopmaz bağı sıklıkla işler. Vakitli ve şekilli ibadetler dinde ibâdat-ı mersûme olarak bilinir. Bunlar şartlarını taşıyan her Müslümana farzdır. İbadetler Allah'tan insana yük olması veya Allah'ın ihtiyacından dolayı emredilmiş değildir. Bilakis insana çeşitli yararlar sağlaması için emredilmiştir. Her bir ibadet güzel ahlâka giden bir adım ve istikamet bilincini yeşerten bir tohumdur. Bu hakikat sadece teorik değil, tecrübi olarak bilinen ve kabul edilen bir gerçektir.¹⁹

¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 13/130.

¹⁶ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Sa'd Kerim el-Fıkî (y.y.: Dâru İbni Haldûn, ts.), 64.

¹⁷ Ejder Okumuş, “Said Halim Paşa'da Müslüman Ahlâkı,” *Muhafazakâr Düşünce*, 18:62, (Ocak-Haziran 2021): 71.

¹⁸ Hûd, 11/112.

¹⁹ Faruki, *Niçin İslâm*, 37-52.

İbadetler, imanın tezahürü anlamında İslâm ahlâk sisteminde istikamet bilincinin özünde yer alır. Mesela kıblenin Kâbe olarak belirlenmesinden sonra, Müslümanların önceki kıblesi olan Beytü'l-Makdis'e yönelerek kılınan namazların boşa gitmeyeceğini bildiren ayet "*ve mâ kâna'l-lâhu liyudî'a îmânekum*"²⁰ lafzıyla gelmiştir. Burada imanın zımnen namaz anlamında kullanılması dikkat çekicidir. Zira bazı sahabeler kıblenin Ka'be yönünde tespitinden önce vefat etmişti. Kible değiştikten sonra onların kıldıkları namazların durumu sorulunca bu ayet nazil olmuştur.²¹

Roger Garaudy'nin ifadesiyle iman taştan bitkiye, bitkiden hayvana dek tabii bir eğilimdir. Tıpkı ayçiçeğinin güneşe yüzünü dönerek ibadeti gibi buna "ontolojik ibadet" denilebilir. Proclus (ö. 485) ayçiçeğinin bu hareketi için şöyle der:

"Onu her an güneşe döndüren bu aşk hareketi her şeyin tabiatta işgal ettiği mevkiye göre ibadette bulunduğunu gösterir... Hareketi ile havada çıkardığı ses duyulabilseydi, bu sesin bir bitkinin dile getirebileceği kadar/şekilde malikine bir ilâhi olduğu anlaşılırdı." Aynı şekilde lotus çiçeği de böyledir. Güneş açmadan önce çiçeği kapalıdır. Güneş açtıkça ve tepeye doğru yükseldikçe çiçeği açılır, gün batımından lotus çiçeği kıvrılmaya başlar ve tekrar kapanır. Dudaklarını oynatarak Allah'a hamd eden insanlara yapraklarını açıp kapayarak hamd eden lotus çiçeği arasında ne fark vardır? Biri dudaklarını oynatmakla, diğeri tabii bir şekilde tesbih eder."²²

Kur'an bu hakikati şöyle dile getirmiştir: "Göklerde ve yerde bulunanlarla, kanat çırpıp uçan kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini görmüyor musun? Onlardan her biri kendine has duasını ve tesbihini bilir."²³

Şu var ki ibadet dinî bir hisle olmalıdır. Bu his ihlas ve samimiyete dayalı ruhani/vicdani zevktir. Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) bunu şöyle izah eder: İki insan düşünelim. Birincisi ibadetlerini harfiyen yerine getiriyor ama ne vicdani bir duygu hissediyor ne de ibadetleri davranışlarına yansıyor. Böyle bir kimse adeta makine gibi ibadet ediyordur. Makinede dini his olmaz. Burada ibadet eden ruh ve vicdan değil, alışkanlıklara dönüşmüş hareketleri uygulayan bedendir. Diğer kişi ise birçok vesileyle yüce Allah'ı zikreder, her güzellik karşısında Rabbine hamd eder, en ufak bir kötülük karşısında

²⁰ el-Bakara, 2/143.

²¹ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 2/117.

²² Roger Garaudy, *İslâm'ın Vadettikleri*, çev. Salih Akdemir (İstanbul: Pınar Yayınları, 2022), 121-122.

²³ en-Nûr, 24/41.

vicdanı harekete geçer. İbadetlerini kalpten bir huşu ile yapar ve her halinde ibadet şuuru tezahür eder. Böyle insanların buluşma yeri olan camiler, nağmeleri ve maneviyatlarıyla gayr-i müslimleri bile cezbeye getirir.²⁴ Filibeli, ibadet ile adet arasındaki farklılığı metaforik bir dil ile ifade etmeye çalışmaktadır. Buna göre ihlas ve samimiyetle yapılan bir ibadet, insanın kalbini itminana kavuşturduğu gibi davranış olarak da güzel ahlâk olarak tezahür eder. Samimiyetten uzak yapılan bir ibadet ise adetten öte bir şey ifade etmez.

2.İstikamet Sorunu Ekseninde “İnançta Savrulma”

İnsan var olduğu sürece iman ve inkâr mücadelesi devam etmektedir. Bu, dinle dinsizlik arasındaki mücadeleden öte, tevhitte şirk, ahlâkla ahlâksızlık ve hak ile batıl arasındadır. Tarih sürekli olarak nebevi tevhid diniyle diğer beşerî batıl dinlerin diyalektiğine sahnedir.²⁵ Herkesin bir dini vardır. Ateist, Allah'ı inkâr ederken, inkârcılığı kendisine din edinirken, başkası farklı bir inanç biçimini din edinmiştir. Tarih dinin olmadığı bir döneme veya topluma tanıklık etmemiştir. Sadece Kur'an'ın ilk insanın Âdem (as) peygamber olduğuna dair işaretleri değil, on binlerce yıl öncesine ait tarihi kalıntılarda ortaya çıkan sonuç budur. Eski kavimlerin dinî ritüelleri, cenaze uygulamaları ve mezar taşlarıyla dini inanca sahip olduklarını görürüz.²⁶

Günümüze geldiğimizde özellikle gençler arasında “dinden uzaklaşma” anlamına gelen bir seküler ve nihilist tavır gözlemlemek mümkündür. Bu bir çeşit “merkez kaybı” şeklinde okunabilir. Bunun dışında ateizm ve deizm gibi felsefi temelli görüşlerin gençler arasında yayıldığı konusunda bir kanı var.²⁷ Bunun ne derece doğru olduğu tartışılır. Zira insanların inançları hakkında kesin tablolar oluşturmak ve kanaatler ortaya koymak hiçbir zaman mümkün değildir. Ancak sosyolojik araştırmalarla çeşitli ipuçları elde edilir. Bununla birlikte araştırmacının ideolojik tutumu, inanç yapısı ve uyguladığı yöntemde her zaman sübjektivite olduğu gözden uzak tutulmamalı, bu konuda ileri sürülen tezlere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Bunun dışında ateistik akımların yayıldığı ve inancın zayıfladığı yönündeki araştırma ve yayınların her zaman

²⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, sad. Hüseyin Rahmi Yananlı (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021), 44.

²⁵ Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 15-16.

²⁶ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 45.

²⁷ Kenan Sevinç, Ateizmin Boyutları ve Tipleri, *İslâmi İlimler Dergisi*, 12/3, (2017), 101-132.

ateizm vb. din karşıtlığını güçlü göstermek, normalleştirmek ve inancı itibarsızlaştırma gibi amaçlar taşıyabileceği de unutulmamalıdır.

Dini inkârın insanı sürüklediği nokta, insanın yaratıcısı ve O'nun rahmeti, inayeti (yardım) ve adaletinden mahrum olmasıdır. Filibeli, dini "insanın kendisinden üstün ve muhtaç olduğu bir kudreti anlaması, itiraf etmesi" şeklinde tanımlıyor.²⁸ Burada dinin üç boyutu var: İnsandan üstün bir varlık (Allah), anlama (tanıma, isim ve sıfatlarını bilme), itiraf etme (âlemden Allah'a ulaşma, doğal teoloji). İnsan bu farkındalığı kaybettiğinde aslında özüne yabancılaşır, fıtratından uzaklaşır. Yoksa aklın ve kalbin özgür bırakıldığı, önyargılardan arındırılarak tefekküre yelken açılması halinde kişi yaratıcısını bulacak ve O'na karşı şükran duygularını hissedecektir. Hıristiyanlıkta ruhun ölümsüzlüğü inancına karşı çıkmasıyla bilinen ve bundan dolayı din karşıtı olduğu düşünülen tabîb ve filozof Galen (ö. 200) insan bedeninin muhteşem mekanizmasından etkilenerek ilâhi bir mimarın varlığını kabul etmesiyle ünlüdür. Ateizme karşı "akıllı tasarım" delilinde şöyle bir argüman gelişmiştir: "Galen gibi biri bile Tanrı'nın varlığını kabul ettiyse, O'nu kim inkâr edebilir?"²⁹ Ebu Hanife, tabiatı gözlemleyen birinin yüce yaratıcının varlığını akledememesi mümkün değildir, der.³⁰ Din, aklen ancak varlığı keşfedebilecek Tanrının isim ve sıfatları hakkında bilgi verir. Sadece yüce yaratıcıyı bildirmekle kalmaz, O'nun insandan istediklerini ve hayata yüklediği anlam ve hikmetleri öğretir.

Dinden uzaklaşmak, tüm bu anlam, hikmet ve amaç evrenini terk etme tehlikesini doğurabilir. Nitekim Batı'da sanayi devrimi ve endüstrileşmeye eşlik eden Aydınlanmayla birlikte yeryüzüyle gökyüzü arasındaki bağın koparılması ve insanın vahiyle ilişkisinin kesildiği dönem başlamıştır. Kutsalın alanının daraldığı bu dönemi, Nietzsche "çölleşme" olarak nitelemiştir.³¹ Bireyselleşme sekülerizmin eşlik ettiği bu dönemde öne çıkan akımlardan birisi, bir umursamazlık ve hiçlik düşüncesi olan nihilizmdir.

3. Özgürleşme ve Savrulma Arasında Nihilizm

²⁸ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 14-15.

²⁹ John Henry, "Ateizm", *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, ed. Gary B. Ferngren, çev. Tuğçe Ayteş (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 284.

³⁰ Ebû Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-din*, thk. Hans Peter Linss (Kâhire: y.y. 1424/2003), 214.

³¹ Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüş*. çev. A. Turan Oflazoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 307.

3.1. İnançsızlığın Normalleşmesi Sorunu

Din, tarihten günümüze sadece insanların kalbini değil, aile yuvalarını ve şehirlerini de inşa da temel rol oynamıştır. Doğudan Batıya ekseriyetle medeniyetleri şehirlerin merkezinde yer alan mabetler temsil ederdi. Bunun İslâm medeniyetlerindeki karşılığı ise şehir merkezlerindeki çoğu “ulu cami” şeklinde isimlendirilen selatin camileridir. Son birkaç asırdır Batıda ortaya çıkan Rönesans ve aydınlanma ile birlikte bu gelenek sönmeye yüz tutmuşsa da varlığını devam ettirmektedir. Meselenin diğer yanı şudur ki, bizim açımızdan kadim insanda görülen dinî sorun genellikle İslâm adıyla tebellür eden nebevi davetten uzaklaşmak ve inancına pagan unsurlar karıştırmak şeklinde olmuştur. Bu nedenle farklı coğrafyalarda farklı dinler türemiş ve insanlar tevhid dininden uzaklaşmışlardır. Peygamberlerin gönderilmesinin temel amacı da insanın inanç dünyasını yeniden sahîh bir şekilde inşa etmek ve batıl inanışlardan ayıklamaktır. Yoksa tamamen dinsiz bir topluma din getirmek değildir. Ayrıca Kur’an’da Allah’ın varlığını ispat etmeye yönelik vurgudan çok, çoktanrıçılığı reddeden ayetlerin olması ve Kur’an’ın sürekli şirkle mücadele etmesi buna delildir.³²

44

İnançsızlığın normalleşmesi bağlamında çağımızın en büyük sorunu ise din karşıtlığı üzerinden yürümüştür. Esasen Tanrı’nın sistematik inkârı ve kitlesel dinî inançsızlık son üç-dört asra kadar görülmemiştir. Fransız tarihçi Lucien Febvre (1878-1956) şöyle der: “Tanrı inançsızlığı 17. yüzyıldan önce kültürel olarak imkânsızdır.” Buna göre Tanrı inancı ve dinin geçerliliği toplumsal, kültürel, siyasi ve entelektüel yaşamda belirleyici olmuş, 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise dini inanca sahip olmak bireysel bir tercihe dönüşmüştür.³³

Genellikle Batıda ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan ateistik akımlar, vahye dayalı dinler başta olmak üzere tüm dinî yapıları ve öğretileri reddeden inkârcı görüşlerdir. Günümüzde öne çıkan din karşıtı inkârcı akımlar ateizm, nihilizm, deizm ve agnostisizm gibi inançlardır. Bunlar dinî bilgiyi reddettiğinden Allah, melek, ruh gibi metafizik varlıkları kabul etmez, ahiret hayatını inkâr eder ve dinin kutsal değerlerine itibar etmez. Ahlâkın dini veçhesini kabul etmez, bilimi mutlak doğru ve tek hakikat gibi algılayarak adeta onu kutsallaştırır. Vahyi bilgi kaynağı olarak dikkate almaz. Düşünce/değer dünyasını akıl ve duyular üzerine inşa eder. Ahlâk ile din

³² el-Bakara, 2/22; Lokman, 31/13.

³³ John Henry, “Ateizm”, 281.

arasındaki bağı reddettiği için dinde ahlâki fazilet olarak kabul gören şeyler, ateistik dünya görüşünde önemsizdir. Bu, dinin sapkın gördüğü ilişkileri normalize eder, ticari ilişkilerde salt kazancı merkeze alır ve insana doyumsuzluk telkin eder. Bu nedenle dinde çeşitli hikmetlerden dolayı yasaklanmış faiz, kumar, şans oyunları, eşcinsellik gibi konular, ateistik dünya görüşüne göre tamamen bireyin tercihine bırakılmıştır. Günümüzde bu tür din karşıtı akımlar artık bireyselleşmiş dünyanın yeni normal niteliğindedir.³⁴

Bunun önemli ölçüde seküler dünya görüşüne eşlik ettiğini ifade edebiliriz. *Sekülerizm* dünyevileşme anlamında dünya görüşü olarak görülebilir. O bir inanç kategorisi değilse de dinin bireysel ve sosyal hayattan çekilmesi şeklinde tezahür eder. Bu nedenle bireyin ve evrenin kutsaldan arındırılması, ruhban sınıfın ve din adamlarının etkisini yitirmesi, din, Tanrı, ruh ve ahiret gibi kavramların yerini dünya, tabiat, bilim, akıl gibi kavramların alması vb. şekillerde tanımlanmıştır.³⁵ Bir sanayi, endüstri ve teknoloji çağında insanların hayata tutunmak için adeta bir yarış içerisinde sürekli çalışmak zorunda kaldıkları ortadadır. Böyle bir zeminde insanlara dünya zenginliği ve konforlu bir hayat vadetmeyen şeyler terk edilmektedir. Buna karşın, din insanın maddi ihtiyaçlarından çok manevi ihtiyaçlarını karşılamayı vadediyor: “Dikkat edin kalpler ancak Allah’ı anarak huzur bulur.”³⁶ Modern insan ise daha çok haz ve konfor peşinde olduğu için bireysel tercihlerinde ve sosyal hayatta dinin sesini dinlemek yerine, çağın rengini kuşanıyor. Hâlbuki Allah’ın emrettiği ahlâktan daha güzel, daha huzur verici bir şey olamaz: “Allah’ın boyasına bak! Allah’ın boyasından daha güzeli var mıdır? ‘Biz ancak O’na kul oluruz” deyin.”³⁷ Görünen o ki, çağdaş dünya tüm cazibesıyla adeta insanı esir almaktadır. Ne ilginçtir ki bu esaret “özgürlük” olarak görülmektedir.

3.2. Bir Özgürlük İddiası Olarak Nihilizm

3.2.1. Nihilizm

Nihilizm Latince “hiç, hiçbir şey” anlamına gelen “nihil” kelimesinden türemiştir. Türkçede umursamazlık haline işaret eden “hiççilik” kelimesiyle

³⁴ Bkz. Antonie Vergote, *Ateizmin Psikolojisi*, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3:3, (1991), 231-245; Murtaza Korlaelçi, *Ateizm ve Çeşitleri*, *Felsefe Dünyası*, 46, (2007/2), 12-44.

³⁵ Mustafa Özden, *Sekülerliğin Tarihi Serüveni*, *JOMELIPS*, 1/2, (Kış 2016), 62-67.

³⁶ er-Ra’d, 13/43.

³⁷ el-Bakara, 2/138.

karşılanmıştır. Nihilizm modern zamanların kavramı niteliğindedir. Klasik dilde maddenin hakikatini tartışmaya açan ve farklı boyutlarda hakikati inkâr eden *ademiyye*, *lâ şeyiyye* veya *leysiyye* akımları nihilizmin karşılığı olabilir mi, sorusu incelemeye değer görünmektedir. Bir düşünme, anlam(sızlaştırma) ve yaşam biçimi olarak görülebilecek olan nihilizm epistemoloji, etik, politik vb. pek çok alanda karşımıza çıkar. Nihilizm anlamsızlık, boşluk ve hiçlik duygularına yaslanan bir düşünme ve yaşama biçimini ifade eder. Tarihi geçmiş olarak Yunan sofistlerinden Gorgias'a (MÖ 483- MÖ 375) kadar götürülebilecek olan bu akımın modern dönemlerde fikrî kurucusu Friedrich Wilhelm Nietzsche'dir (1844-1900). Terimi ilk defa Alman filozof Friedrich Heinrich Jakobi'nin (1743-1819) kullandığı belirtilir. Ancak bu düşüncenin 19. yüzyılda Rusya'da güçlü bir şekilde dillendirildiğini görmekteyiz.³⁸ Bu dönemde Rusya'da nihilizm devletin, ailenin ve kilisenin otoritesini reddetme anlamına geliyordu. Örneğin Ivan Turgenev'in *Babalar ve Oğullar* adlı romanında tam bir inkârı ifade eden Bazarov'un benimsediği ilke ve inanç anlamında kullanılmıştır. Burada nihilist "ne denli saygın ve yaygın olursa olsun hiçbir ilkeyi eleştirmeden ve sorgulamadan benimsemeyen" demektir. Bu nedenle o hiçbir otorite karşısında boyun eğmeyen, hiçbir ilke ve inancı kabul etmeyen ve sadece kendi istediği gibi yaşayandır.³⁹ Turgenev bu romanında nihilizmin mottosunu "her şey saçma" olarak zikretmiş ve bunun karşıt cephe açısından "serseriliğe" karşılık geldiğini ifade etmiştir. Nihiliste göre bilim, sanat, din ve tüm kurumsal yapılar bireyi yormaktan başka bir işe yaramaz. İnsan, kendisine odaklanmalı ve bunun dışında kalanlarla mücadele etmeli, yıkmalı ve yok etmeli, tüm kanun ve kuralları yadsımalıdır.⁴⁰

Nihilizm Batıda merkezileşmesine rağmen Orta Asya mistik dinleriyle ilişkilendirilebilecek geniş bir alana yayılmıştır. Hatta İslâm mezhepler tarihinde kanunların, dinî emirlerin ve ahlâk kurallarının bağlayıcılığını

³⁸ Hüseyin Aydın, "Nihilizm'in Tarihçesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1:1), (1986): 2.

³⁹ İvan Turgenev, *Babalar ve Oğullar*, (M. Cevdet Aday'ın romandan oyunlaştırdığı metinden), 12, (Turuz, Erişim tarihi: 08.09.2023) https://turuz.com/storage/her_konu-2019-7/7829-Babalar_Ve_Oghullar-Ivan_Sergeyevich_Turgenev-2004-123s.pdf

⁴⁰ Turgenev, *Babalar ve Oğullar*, 35-37.

kabul etmeyip her şeyi mubah gören kimselerin ortak adı olan *ibâhiyye*⁴¹ ile kanunların otoritesini reddetme ve mutlak serbestlik paydasında bulunduğu ifade edebiliriz. Bu anlamda nihilizm, hangi dönemde ve nerede olursa olsun, insanları şekillendirmek isteyen kural, değer ve ideallerin işlevlerini yerine getirmediklerinde ortaya çıkan bir ruh durumuna eşlik eden bir yaşama ve düşünme biçimidir. Bu nedenle de bir varoluş sorunudur. Varoluşsal bir sorun olarak nihilizm, varoluşun anlamsızlık, boşunalık ve hiçliğine işaret eder.⁴² Nihilist dünya görüşü, varlık, değer ve dinlerin hakikati gibi aslî konularda hiçbir şeyin bilinemeyeceğini savunmasıyla klasik çağda *lâedriyye* akımına; dinlerin doğruluğunu reddetme ve vahiy gelenekleri tarafından öğretilen tüm hakikatleri şüphecilikle reddeden *sûfestaiyye* adlı felsefi akımlarla paydaştır. Nihilist için kaynağı hangi kurumsal yapı olursa olsun gerçek ve doğru hiçbir zaman bilinemez. Bu nedenle ileri sürülen tüm doğrular reddedilir. Evren ve insana külli bir amaç isnat edilemez. Tanrı'nın inkârına yaslanan bu akım, insana ideal bir hedef kabul etmediği için insan yaşamını da değersiz görür. Ahlâk konusunda da tam bir yadsıma hali olan nihilizm hiçbir ahlâki yasa, insani sorumluluk ve etik davranışın temellendirilemeyeceğini savunur ve değerlerin toplumsal dayatmaların ürünü olduğunu iddia ederek, onları reddeder. Din, devlet, aile, toplum gibi kurumların otoritesini reddeden bu görüş, tamamen materyalist öz lehine insanın manevi yönünü inkâr eder. Nihilizm Avrupa başta olmak üzere yayıldığı yerlerde tüm kurumsal yapıları ve yorumları yok etme amacı güttüğünden büyük bir kötümserlik, öfke ve dehşet doğurmuştur.⁴³

Nihilizm, Nietzsche'ye göre Batı düşünce ve yaşam tarihinin kaçınılmaz sonudur. O bunu şöyle ifade ediyordu: "Nihilizm kapımızın dışında."⁴⁴ Nihilizm artık Batı için tarihsel-kültürel yaşamın temelini, dolayısıyla

⁴¹ Hasan Onat, "İbâhiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Erişim: (20 Aralık 2023). <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ibahiyye>

⁴² Sebahattin Çevikbaş, "Nietzsche ve Nihilizm Tarihsel Bir Yazgı Olarak Nihilizm: Avrupa Nihilizminin Tarihi, Kökeni ve Egemen Olma Aşamaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), (2015): 70.

⁴³ Alan Pratt, "Nihilism", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, (IEP: Erişim 14 Temmuz 2023) <https://iep.utm.edu/nihilism/> ; Ahmet Cevizci, "Nihilizm", *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 753-754; Hüseyin Aydın, Nihilizm'in Tarihçesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, (1986), 1-8.

⁴⁴ Neil Cooper, *Moral Nihilism, Proceedings of the Aristotelian Society* (Londra: Oxford University, 1973 - 1974), Vol. 74, 77. (JSTOR, Erişim Tarihi: 08.09.2023), <https://www.jstor.org/stable/4544850>

zeminini kaybetmesi; bu yaşamı mümkün kılan ve besleyen değerlerin 'değersizleşmesi' ve böylece kültürel-tarihsel yaşamın çözülmesidir. Nietzsche'nin düşüncesinde nihilizm, Batı düşüncesinin herhangi bir anında ortaya çıkan bir düşünme biçimi olarak değil, tarihsel bir olay olarak görünür: Nihilizm, tarihsel bir devinimdir; birinin birine karşı savunduğu bir görüş, bir öğreti değildir. Aslında özü itibarıyla nihilizm, Batı tarihinin temel olayıdır. Bunun için Nietzsche, Batı kültür ve düşünce tarihinin seyrini, metafizik bakımdan nihilizmin serimlenmesi, yükselmesi olarak okur. Bu nedenle nihilizm, Batılı yaşama ve düşünme biçimlerinin gelişmesiyle yakından ilgilidir. İki bin yıllık Batı kültür ve düşünce tarihinin bir yazgısıdır.⁴⁵

Nietzsche'de nihilist görüş Hıristiyan ahlâkından soyutlanma niteliğinde okunabilir. Nihilizmi şöyle tarif etmişti: En büyük değerlerin değer kaybına uğramasıdır.⁴⁶ Nihilizm ret ve inkâra dayalı "hiç alma" tutumuyla umutsuzluk ve değersizlik aşulamakta, hakikat, din, ideal, şuur, amaç gibi varoluşsal anlam haritasını alt üst etmektedir. Bu değersizlik ve anlamsızlık halinin ahlâk ve epistemolojide görecelilik ve bireyciliği beraberinde getirecektir. Nihilist ahlâk teorisine göre, tıpkı şüphecilerde olduğu gibi hiçbir nesnel ahlâk kuralı yoktur. Bir şeyi iyi ya da kötü saymanın dini, siyasal veya toplumsal temeli olamaz. Ahlâk, herhangi bir otoritenin arzularını veya isteklerini yerine getirmekle gerçekleşmez. Bilakis ahlâk böylesi kurallara kayıtsızlıkla inşa edilmiş bireysel yaşam biçimidir. Nihiliste göre bu kendi içinde tutarlıdır. Nitekim Nietzsche'ye göre ahlâksızlıkla nihilizm arasında sebep sonuç ilişkisi yoktur. Nihilizm Hıristiyan ahlâk yorumunun eleştirisidir. O, Hıristiyan temellerine dayalı ahlâk yapısının insanı sürü psikolojisine sevk ettiğini iddia etmekte idi. Bu nedenle nihilizmi önermiş ve bunun insana öz güveni yeniden kazandıracığına inanmıştı.⁴⁷ Nietzsche'nin nihilist ideolojisinde tüm yadsımların özünde insanı kendisini çevreleyen kurumsallaşmış inanç, ideoloji vb. yapılardan özgürleştirmek amaçlanır. Nihilizmde insan "güç" demektir. Özgürleşme insanı özüne döndürecek ve ona sahip olduğu gücü hatırlatacaktır.

Bu anlamda nihilistin kendi ahlâkı olduğu iddia edilse de bu ahlâkın belirli sabiteleri olmadığı açıktır. Onun ahlâkı tıpkı Robinson Crusoe gibi

⁴⁵ Çevikbaş, "Nietzsche ve Nihilizm.", 70.

⁴⁶ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 26.

⁴⁷ Nietzsche, *Güç İstenci*, 25.

pratik ahlâktır ve kendi değerlerini kendisi inşa eder.⁴⁸ Ancak tüm tutarlılık iddiasındaki sistemleri olumsuzlayan bir düşüncenin kendi içinde ne kadar tutarlı olacağı soru işaretidir. Bununla birlikte nihilist ideolojinin Batıda kilise dinine karşı geliştiği unutulmamalıdır.

3.2.2. Modern Zamanın İnsani Krizi: Ahlâk Sorunu

Ülkemizde yapılan inanç, ahlâk ve sosyo-kültürel tutumlara ilişkin bazı araştırmalar mercek altına alındığında, çağımız insanında bireycilik, dünyevileşme, özgürlük arayışı, maddiyata önem verme gibi verilerle somutlaşan bir ahlâk sorununun öne çıktığı görülmektedir. Aklın ve bilimin merkezileştiği, ekonominin fazlasıyla önemsendiği ve din karşıtı fikirlerin etkin hale geldiği bu dönemde din ve dini kurumlar eski gücünde görünmemektedir. Ahlâkın önemli bir müeyyidesi durumunda olan dinin zayıflaması manevi duygulara olumsuz yansıdığı kabul edilebilir.⁴⁹ Dini terminolojide “istikametsizlik” olarak adlandırabileceğimiz bu sürece dair saha araştırmaları önemli veriler sunmaktadır.

2016 yılında Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) tarafından yayınlanan Türkiye Gençlik Raporu, gençlerin dinî ve ahlâki değerlere bakışını incelemiştir. Araştırmada elde edilen bazı veriler şöyledir:

- Sigara, alkol, kumar, uyuşturucu kullanma eğiliminde artış, bunları meşru görme,
- Fuhuş, eşcinsellik ve diğer cinsel yönelimleri meşru görme,
- Şiddete eğilim gösterme,
- Bilgisayar ve internet bağımlılığında artış, bireyselleşme-yalnızlaşma, sanallaşma,
- Davranış bozukluğu, psikolojik olarak gel-git yaşama, parçalanmış kimlik-kişilik, kendine belirlediği kimlikle, düşünce ve davranışlarının uyuşmaması, tezatlı davranış, şizofren kimlikler.
- Din algısında zedelenme, laikleşme-sekülerleşme
- Toplumsal değerlere yabancılaşma, değer yargılarında zedelenme
- Kavramsal kargaşa, zihinsel kirlenme: din, laiklik- sekülerlik, ateizm, ahlâk, iffet, haya, vefa, aile, mahremiyet, nikah, nikahsız

⁴⁸ Cooper, *Moral Nihilism*, 89.

⁴⁹ Ömer Aytaç – Süleyman İlhan, Yeni Kapitalizmin Kaotik Evreni, Belirsizlik, Sömürü ve Ahlâki Kriz, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 10/1 (2008), 185-208.

- birliktelik, zina, eşcinsellik, aşk
- Başkalarına karşı güven kaybı, kendisine karşı güvenme ile güvenmeme arasında gidip gelme
 - “Her şeyi bilir” psikolojisinde olma,
 - Gelecek korkusu ve ülkeden göç etme isteği,
 - Kendisini sorumlu hissetmeme; fakat başkalarını sorumlu tutma, sorumluluk ve yükümlülük duygusu ile alay etme; çevresini kendisine karşı sorumlu sayma,
 - Birlikte yaşadıklarını kendine mecbur saymak, kendini kimseye karşı mecbur saymamak
 - Köşe dönmece zihniyet, maddiyatçılık eğilimi,
 - Sahip olduğu şeylerin kıymetini bilmemek ve umursamamak.
 - Sınırsız bir tüketici ve kullanıcı özelliği sergilemek, marka tutkusu, gösteriş
 - Anormal giyim tarzı,
 - Aşırı uyku uyuma, günlük ve anlık yaşamak, geleceğe yönelik plan yapmamak,
 - Rol modelleri; bilim adamları, düşünürler, din adamları, siyasetçiler değil, sanatçılar ve sporculardır.⁵⁰

MAK Danışmanlık Şirketinin 2017’de Türkiye’de otuz şehirde 5400 kişiyle yaptığı araştırma da buna benzer sonuçlar vermektedir. Buna göre;

- Katılımcıların %86’sı kendisini Müslüman, %6’sı deist, %4’ü ateist olarak tanımlamıştır.
- Meleklerin varlığına inandığını söyleyenler %75, reddettiğini söyleyenler %15 oranındadır.
- Kur’an’ın vahiy olduğuna inananlar %76, reddedenler ise %14 oranındadır.
- Kur’an’ı Kerimi Arapça hattından okuyabilenlerin oranı %32’dir.
- Kur’an okuma oranı %25 iken, evinde ne Kur’an okuyan ne de Kur’an olanların oranı %33’tür.
- Hz. Muhammed’e ve onun örnekliğine inananların oranı %63, “inanırım ama örnek alman” diyenlerin oranı %20’dir.

⁵⁰ Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi: SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu* (İstanbul: Mayıs 2016) 6-7. Gençlerin inanç ve dindarlık durumlarına ilişkin araştırmalar için bkz. Fatma Aygün, “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”, *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (Güz 2017), 535-536; Kenan Sevinç, “Ateizmin Boyutları ve Tipleri”, *İslâmi İlimler Dergisi* 12/3, (Güz 2017), 104; Pew Research Center, “The Age Gap in Religion Around the World”, <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/> (Erişim: 7 Temmuz 2023).

- Ahirete inananlar %73 oranındayken, ahireti kabul edilip hesabı reddedenler %10'dur.
- Ne Hz. Muhammed'in hayatını ve Kur'an'ı Kerimi mealen okuyanlar yaklaşık %60 oranındadır.
- Camiye gitme sıklığı ise beş vakit namazda camiye gidenler %13, bayram, kandil ve Cuma namazları %44 oranındadır. %30 oranında katılımcı ise camiye hiç gitmediğini söylemiştir.
- Ramazanın tamamında oruç tutanlar %45, bir kısmını tutanlar %25'tir.
- Katılımcıların %65'i gusül abdesti aldığını belirtirken %13'ü hiç gusül abdesti almadığını söylemiştir.
- Katılımcıların %51'i eş seçimi veya siyasi seçimlerde dindarlığı tercihte önemi bir etken olarak görmektedir. %90 oranında insan ise günahlardan pişmanlık duymaktadır.⁵¹

Yukarıdaki veriler, araştırmaya katılanlarda bilgi eksikliği veya kafa karışıklığı içerisinde olduklarına dair izlenim vermektedir. Zira bir kimsenin kendisini Müslüman olarak tanımlayıp da ahirete veya meleklerle inanmaması İslâm inanç esaslarının bütünlük ilkesine aykırıdır. Bunun yanında kavram kargaşası da dikkat çekmektedir. Zira ateist olduğunu ifade edenler içerisinde namaz kıldığını veya oruç tuttuğunu söyleyenlerin bu durumu izah edilir değildir. Kendisini "İslâmcı" olarak tanımlayıp hiç namaz kılmayan gençlerin durumu ise ayrı bir araştırma konusudur.⁵²

Gençler üzerinde yapılan saha çalışmaları, yeni neslin düşünce ve davranış dünyasında internetin oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Dini konularda da durumun böyle olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Halbuki internet yararlı pek çok bilgiyi barındırması yönüyle olumlu bir kaynak iken, kimi zaman bilgi kirliliği, ehliyetsiz kimselerin dini anlatımları ve ateistik

⁵¹ MAK Danışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı", 2018. (MAK, Erişim: 12.09.2023.) <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf>

⁵² Kemal Batak, "Ateizm ve Türkiye", *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı – IX "Güncel İnanç Problemleri"*, 11-13 Eylül 2018, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 65.

⁵³ Mustafa Ünverdi, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", *İlahiyat Akademi*, 2020/12, 147; MAK Danışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı", 18.

propagandalarla İslâm'ın sahih bir şekilde öğrenilmesini engelleyebilmektedir. Bu alanda ilmî nitelikte dinî yayının nitelik açısından yeterliliği tartışmalıdır. Tüm bu sorunlar, özellikle yeni nesilde dinî konularda yanlış bilgilenmeye, bazen de dinden uzaklaşmaya neden olmaktadır.

Yerleşik kanun, örf, adet ve inanç gibi kurumsal yapılara kayıtsızlık temelinde gelişen bu yadsıma halini “nihilist tavır” olarak adlandırmak ve bir ahlâk krizi olarak görmek mümkündür. Ancak bu nihilist tutumun Nietzsche'nin felsefi düşüncesinde ortaya konulan ahlâkla uyumu tartışmalıdır. Belki de “mutlak benlik”, “sınırsız özgürlük” ve “kayıtsızlık hali” olarak somutlaşan bu örnekler nihilizmin yeni görünümü olarak “neo-nihilizm” şeklinde isimlendirilebilir. Neo-nihilizm klasik nihilizm ahlâkı da dahil olmak üzere tüm ahlâk yasalarını dışlamanın adıdır.

Sonuç

İstikamet, İslâm ahlâk sisteminde merkezî bir konumdadır. İman ve amel, istikametın iki aslî unsurudur. Böylece istikametın tevhid inancı ve sâlih amel üzerine inşa edildiğini söyleyebiliriz. İman kalbin Allah'a teslimiyeti, O'na minnet ve şükranı ve O'nunla ahitleşmesidir. Ahlâki davranışlar zımnen imanın can bulmasıdır. Bir mümin için dindar olmak, imanla beraber güzel davranışları sergilemek ve kötülüklerden sakınmaktır. Dindarlık, hem ibadetleri yerine getirmek suretiyle Allah ile dost olmak, hem de beşerî ilişkilerde geçimi kolay, canlılara ve tabiata karşı sorumluluğunun bilincinde “iyi insan” olmak şeklinde tecelli eder. Her ikisi birlikte istikamet ahlâkını ifade eder. Bu ahlâk sadece insanlar nazarında değil, Allah nezdinde de sâlih bir kul olmanın ifadesi olan iman ve istikamet bilincidir.

Manevi bir merkeze sahip olmayan insanın eğilimleri genellikle maddî ve nefsî isteklerdir. Çünkü dünya çeşitli yönleriyle insana cazibeler sunar. İman, insanın nefesine değil yaratıcısına dayanarak hayatı inşa etmesi iken, buna mukabil maddeci ve nefesine düşkün insanın hayatına yön veren şeyler genellikle maddi hazlardır. Böyle kimse iyi yaşamayı seven biri olarak hayatın keyfini çıkarabilir. Ancak tutumları fikrî ve manevi derinlikten yoksun olduğu için güvenilmezdir. Genel olarak bireysel (veya ait olduğu küçük grupla sınırlı) haz ve mutluluklarını haklı çıkaracak mücadele içerisinde olacağından, özellikle menfaat çatışması hallerinde aklî ve ahlâkî olamayacaktır.

Öte yandan günümüz insanının en büyük esareti nefsî arzularıyla örülmüş bir hapiste yaşamasıdır. Bugünün dünyası insanın bakışlarını

gökyüzünden uzaklaştırmış ve cazibesi yüksek “meta”lar üretmiştir. İman ve istikamet ahlâkının yitirildiği böyle bir zeminde, geriye tüketim çılgınlığı, zaman israfı, ahlâki yozlaşmaya eşlik eden çatışma, huzursuzluk ve bunalımdan başka bir şey kalmamıştır.

İstikamet bilincinin yokluğunda imanın zayıfladığı bir kalbe neyin hükmedeceği, o dimağı nelerin dolduracağı belirsizdir. Bu nedenle nihilist yaşam biçimi veya din inkarcılığı bir çeşit merkez kaybı, dağılma ve savrulma niteliğindedir. İbadet insanın kulluk bilinciyle sadece yaratana şükran duygusu hissetmesi, nefsinin arındırması ve manevi duygularını diri tutmasıdır. İbadetin olmadığı yerde yüce yaratıcıya nankörlük vardır. Yaratıcısına bile nankörlük eden bir varlığın, anne-babası başta olmak üzere hak sahiplerine nankörlük etmeyeceği garanti edilemez. Bugün karşı karşıya olduğumuz sorun, istikamet kaybından itikadî savrulma yaşayan nesillerin nereye tutunacağını, hangi merkeze yaslanacağını bilememesidir.

Bununla birlikte insanların değer ve ahlâk anlayışlarında görülen bu savrulma hali ile Nietzsche'nin nihilist dünya görüşü arasında ilişki kurulabilir mi? Esasen bir değer yitimi ve dini-kurumsal ahlâk ilkelerini yadsıma hali olarak mevcut ahlâki tablo arasında belirgin bir benzerlik görünüyor. Ancak unutulmamalıdır ki Nietzsche'nin düşüncesinde nihilizm asla ahlâksızlık değildir. Bilakis ahlâk insanın kendi pratiğine indirgenir. Her ne kadar bu ahlâk, mevcut ahlâk teorilerine göre “ahlâk dışı”lığa tekabül ediyorsa da aslında burada ahlâksızlık değil, insanın kendi ahlâk ilkesini inşa etmesi söz konusudur. Nihilizmin teorik temelleri elbette tartışmaya açıktır. Ancak burada ifade edildiği kadarıyla modern insanın din, örf ve âdete dayalı kuralları yadsıması nihilist tutumu andırırsa da ahlâki ilkesizliği ve mutlak benlik duygusuna yaslanan “boş vermişlik” hali Nietzsche'nin nihilizm görüşüyle tam örtüşmediği kanaatindeyiz. Bu nedenle buna nihilizmin yeni yorumu, yani neo-nihilizm denilebilir.

Kaynakça

- Abdulhamid, İrfan. *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. çeviren M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Aydın, Hüseyin. “Nihilizm'in Tarihçesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 1-8.
- Aygün, Fatma. “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”. *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (2017), 531-562.
- Aytaç, Ömer – İlhan, Süleyman. “Yeni Kapitalizmin Kaotik Evreni, Belirsizlik, Sömürü ve Ahlâki Kriz”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 10/1 (2008), 182-210.

- Batak, Kemal. "Ateizm ve Türkiye". *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı – IX "Güncel İnanç Problemleri" 11-13 Eylül 2018*. 2. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020, 63-75.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002.
- Cevizci, Ahmet. "Nihilizm", *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Cooper, Neil. *Moral Nihilism, Proceedings of the Aristotelian Society*, Londra: Oxford University, 1973 - 1974, Vol. 74, 77. "JSTOR", Erişim Tarihi: 08.09.2023, <https://www.jstor.org/stable/4544850>
- Çevikbaş, Sebahattin. "Nietzsche ve Nihilizm Tarihsel Bir Yazgı Olarak Nihilizm: Avrupa Nihilizminin Tarihi, Kökeni ve Egemen Olma Aşamaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2011.
- Faruki, İsmail Raci *Niçin İslâm*, çev. Yasemin Savur, . İstanbul: Mahya Yayınları, 2013..
- Garaudy, Roger. *İslâm'ın Vadettikleri*. çev. Salih Akdemir. İstanbul: Pınar Yayınları 2022.
- Güler, İlhami. "Tanrı'nın Ölümü, Göçü, Geri Çekilmesi, Tutulması Ve Unutulması Olarak Modern Tekno-Seküler Çağ," *Kelam Araştırmaları*, 12:2, (2014): 23-32.
- Henry, John. "Ateizm". *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, ed. Gary B. Ferngren. çev. Tuğçe Ayteş. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed. *İslâm Tarihi*. sad. Hüseyin Rahmi Yananlı. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2021.
- İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Sa'd Kerim el-Fıkî. B.s.:Dâru İbni Haldûn, ts.
- İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halil İtânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Korlaelçi, Murtaza. "Ateizm ve Çeşitleri". *Felsefe Dünyası*. 46, (2007/2), 12-44.
- MAK Danışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı", *Saha Araştırması*, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l Mizan, 2005-2008.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin, b. el-Haccâc. *Sahihü'l-Müslim*. Riyad: Beytü'l-Efkârü'l-Düveliyeye, 1419/1998.
- Nietzsche, Friedrich. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. çev. A. Turan Oflazoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Okumuş, Ejder. "Said Halim Paşa'da Müslüman Ahlâkı," *Muhafazakâr Düşünce* 18:62, (Ocak-Haziran 2021): 64-87.

Ünverdi, The Basis of Integrity and The Problem of Nihilism

- Onat, Hasan. "İbâhiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim: (20 Aralık 2023). <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ibahiyye>
- Özden, Mustafa. "Sekülerliğin Tarihi Serüveni". JOMELIPS. 1/2, (Kış 2016), 61-80.
- Pew Research Center. "The Age Gap in Religion Around the World". "PEW". Erişim: 7 Temmuz 2023. <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/>
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed. *Usûlu'd-din*. thk. Hans Peter Linns. Kâhire: y.y., 1424/2003.
- Pratt, Alan. "Nihilism". Internet Encyclopedia of Philosophy. IEP: Erişim: 14 Temmuz 2023. <https://iep.utm.edu/nihilism/>
- Râzî, Fahreddin. *Tefsir-i Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Schoun, Frithjof. *Bir Merkeze Sahip Olmak*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- SEKAM. "Türkiye Gençlik Raporu". Proje Yön. Celalettin Vatandaş. İstanbul: b.y., 2016.
- Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslâmi İlimler Dergisi* 12/3, 2017, 101-132.
- Şeriati, Ali. *Dine Karşı Din*. çev. Doğan Özlük. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Turgenyev, İvan *Babalar ve Oğullar*, (M. Cevdet Aday'ın romandan oyunlaştırdığı metinden), 12, "Turuz". Erişim: 08.09.2023. https://turuz.com/storage/her_konu-2019-7/7829-Babalar_Ve_Oghullar-Ivan_Sergeyevich_Turgenyev-2004-123s.pdf
- Ünverdi, Mustafa. "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri". *İlahiyat Akademi*, 2020/12, 145-181.
- Ünverdi, Veysi, "Matüridi'de İnsanın Sorumluluğu", *Usul*, 20/2, 2013, 47-80.
- Vergote, Antonie. "Ateizmin Psikolojisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 3:3, (1991), 231-245.